

بررسی اسناد شرعی دوره قاجار به منظور بازشناسی مجموعه خان خوراسگان اصفهان

Investigation of the Qajar Period Shari'a Documents to Recognize the Khān Complex of Khorāsgān, Isfahan

Ali Borhani-Rarani^{1*}

علی برهانی رارانی^{۱*}

¹ MA in Archaeology, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran. Corresponding author: borhanirarani.ali@gmail.com

^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. borhanirarani.ali@gmail.com نویسنده مسئول:

چکیده	اطلاعات مقاله
مجموعه ثبتی موسوم به «خان»، با وسعتی بیش از ۲۳۰۰۰ مترمربع در منطقه خوراسگان اصفهان (منطقه ۱۵ شهر اصفهان) قرار گرفته است. در پرونده‌های اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان، از این مجموعه به‌عنوان بخشی از بافت تاریخی محله «سفلی» یاد شده است. در این پرونده‌ها که دارای اطلاعاتی مختصر، ناقص و در مواردی نادرست است، علی‌رغم وجود خانه‌ها و فضاهای پرشمار در محدوده وسیع ثبت‌شده، تنها نه خانه تاریخی معرفی شده‌اند. اندک منابع مکتوب نیز به معرفی اجمالی چند خانه تاریخی و در مواردی، تنها به نام بردن از برخی دیگر از آن‌ها بسنده کرده‌اند. نکات یادشده، همگی به کمبود اطلاعات در مورد مجموعه خان خوراسگان اشاره دارد. یکی از منابع مستند در پژوهش‌های مرتبط با بافت‌های تاریخی، اسناد شرعی است. برخی از این اسناد به‌دلیل ماهیت‌شان در ثبت اطلاعات دقیق از کاربری، مالکیت و ساختار بناها، منابعی موثق در شناخت آثار تاریخی به‌شمار می‌روند. بنابراین، مطالعه این اسناد و بررسی‌های میدانی، به‌عنوان دو ابزار اصلی پژوهش حاضر به کار گرفته شد. بدین ترتیب مشخص شد، برخلاف تصور موجود و همانند گفته‌های شفاهی مردم خوراسگان در پژوهش‌های پیشین، مجموعه خان بخشی از بافت محله‌ای فراموش شده به نام «وسطی» یا «میان» بوده است. همچنین، اطلاعاتی از مالکیت، کاربری و ساختار خانه‌های ثبتی و دیگر فضاهای ناشناخته به‌دست آمد که منجر به شناخت بیشتر و بهتر از این مجموعه تاریخی کم‌نظیر شد.	تاریخ‌ها دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۳ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵
	واژگان کلیدی اصفهان خوراسگان مجموعه خان محله وسطی محله میان اسناد شرعی

Abstract: Measuring 23000 m², the registered complex known as “Khān” is located in the Khorāsgān region of Isfahan. This complex is suggested by the reports of the Isfahan Office of the Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts to have been located in the “Soflā Quarter” of the Khorāsgān historical city. Although numerous historical houses are registered in these reports, the reports lack detailed documentation of all of the houses. Furthermore, providing insufficient and in some cases flawed information on these houses, the reports introduce only 9 of them. Rare written documents mention the names of a few of these historical houses and sometimes provide a brief account of them. Thus, we have a scant knowledge of the Khān complex of Khorāsgān. Shari'a documents are one of the reliable sources of information about urban historical contexts. Some of these documents have recorded detailed information on the function, ownership and structure of historical buildings. Therefore, in this article, I investigated Shari'a documents and conducted field investigations to explore the Khan Complex's location in the historical city of Khorāsgān. As a result, I suggest that the Khān Complex was located in the “Vostā” or “Miyān” quarter of Khorāsgān, as the people of this historical city believe. Moreover, my analysis of the evidence provided more information on the ownership, function, and structure of the historical houses inscribed on the Iran National Heritage List as well as a few other houses, which are not inscribed on the list. The present article equips us with a better understanding of the Khan Complex.

History

Received: June 12, 2024

Accepted: September 5, 2024

Keywords

Isfahan
Khorāsgān
Khān Complex
Vostā Quarter
Miyān Quarter
Shari'a Documents

استناد: برهانی، علی (۱۴۰۳). «بررسی اسناد شرعی دوره قاجار به‌منظور بازشناسی مجموعه خان خوراسگان اصفهان». باستان‌شناسی، ۴ (۲): ۹۳-۱۱۷.

<https://doi.org/10.22034/4.2.93>

© ۱۴۰۳ (۲۰۲۴) نویسندگان مقاله، مجله باستان‌شناسی، مجله پژوهشکده باستان‌شناسی ایران.

مقدمه

شرعی، به منظور پژوهش بر مجموعه خان بهره برده شد (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲). اسناد شرعی اسنادی هستند که برآمده از مباحث فقهی بوده و توسط شخص ذیصلاح، مطابق با رسم سندنویسی دوره مورد مطالعه، تنظیم می‌شدند (رضایی، ۱۴۰۰: ۳).

برخی از این اسناد، مانند بیع‌نامه‌ها، صلح‌نامه‌ها، اجاره‌نامه‌ها و نکاح‌نامه‌ها، به دلیل الزام در ثبت دقیق اطلاعات خانه‌ها از جمله موقعیت، مالکیت، ساختار معماری و اطلاعات دیگر، از منابع موثق در شناخت بافت‌های تاریخی به‌شمار می‌روند. دسترسی به این اسناد، بن‌بست مطالعاتی به‌وجودآمده در مورد مجموعه خان خوراسگان را از بین برد و راه را برای پژوهش در مورد پیشینه تاریخی آن هموار کرد. از مهم‌ترین مسائل پژوهش حاضر، تعیین موقعیت جغرافیایی مجموعه خان در بافت قریه خوراسگان، با استناد به اسناد شرعی است؛ چرا که در پژوهش‌های پیشین، موقعیت مجموعه با استناد به مصاحبه‌های شفاهی در بررسی‌های میدانی تعیین شده بود. یکی از اهداف اصلی دیگر، شناخت مالکان خانه‌های تاریخی مجموعه و بررسی ارتباط آن‌ها با خاندان خان خوراسگان است. همچنین، شناخت نام و کاربری خانه‌ها و ساختار آن‌ها که در برخی از اسناد شرعی به وفور از آن‌ها یاد می‌شود، از اهداف اصلی این پژوهش به‌شمار می‌رود. در پژوهش حاضر از یازده سند تاریخی (نُه سند شرعی دوره قاجار و دو سند دوره پهلوی) بهره برده شد که در بین آن‌ها، هفت سند شرعی برای نخستین بار مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در کنار مطالعه منابع مکتوب، بررسی‌های میدانی و مصاحبه نیز در دستور کار قرار گرفت. شناخت بیشتر خانه‌های تاریخی ثبت ملی میراث فرهنگی، به همراه برخی از دیگر خانه‌های ثبت نشده و در معرض تخریب که در طرح‌های بی‌معنا و به‌اصطلاح توسعه شهری شهرداری اصفهان قرار دارند، از مهم‌ترین نتایج بهره‌مندی از اسناد شرعی در مطالعه پیش‌رو است.

پیشینه پژوهش

نخستین بار در مقاله «باقر شاه خوراسگانی»، نویسنده، ذیل عنوان «خانه‌های خان»، ساخت چندین دستگاه خانه را در خوراسگان، به «محمدکریم خان» فرزند «میرزا کوچک» نسبت می‌دهد. در این مقاله، میرزا کوچک، از منسوبین به باقرخان خوراسگانی معرفی شده که سال‌ها بعد از فوت باقرخان به مقام «کالانتری» خوراسگان رسیده است. نویسنده ضمن این که این خانه را جزء بهترین آثار دوره

مجموعه خان خوراسگان، در منطقه ۱۵ شهرداری اصفهان (منطقه خوراسگان) واقع شده است. این بافت تاریخی در پرونده‌های اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان، با وسعتی بیش از ۲۳۰۰۰ متر مربع و با نام‌های «مجموعه خان»، «مجموعه خانه‌های خان خوراسگان»، «مجموعه بناهای خان»، «مجموعه‌های خان»، «خانه‌های قلعه باقرخان»، «مجموعه خانه‌های باقرخان خوراسگان» و «عمارت خان» معرفی شده است (آزادمنش و حیدری، ۱۳۸۶: ۵ و ۱۲؛ احمدی حیدری، ۱۳۸۲: ۱۵؛ جمالیان، ۱۳۸۵: ۳-۴؛ یکتائیان و شعبانی، ۱۳۸۴: ۳-۴). چنان که مشخص است، این مجموعه، به باقرخان خوراسگانی، از حاکمان اصفهان در سال‌های پایانی حکومت زندیه منتسب شده است.

موقعیت مجموعه خان در محله «سفلی» خوراسگان عنوان شده است و با وجود فضاها پرشمار واجد ارزش میراثی در این محدوده وسیع، در پرونده‌های میراثی، تنها نُه باب خانه به نام‌های «رسول حسینی»، «آرایی»، «صدری»، «عطایی و رئی»، «محمدی»، «نادری»، «سعیدیان»، «کمالی» و «حسن حسینی»، مشخص و معرفی شده‌اند. از بین خانه‌های یادشده، سه خانه سعیدیان، نادری و رسول حسینی به ثبت ملی رسیده‌اند و در مورد خانه تاریخی آرایی که یکی از زیباترین و وسیع‌ترین خانه‌های تاریخی ایران است، تنها به آوردن دو تصویر بسنده شده است. سایر خانه‌های یادشده نیز، در وضعیتی مشابه قرار دارند. همین اطلاعات اندک ثبت‌شده در گزارش‌ها و پرونده‌های میراثی هم در موارد بسیاری ناقص و در برخی موارد نادرست است. از سوی دیگر، با وجود گذشت سالیان نسبتاً طولانی از شناسایی و معرفی مجموعه خان، شرایط پیچیده و گاه ناممکن دیدار از آن، سبب شده که پژوهش‌های اندکی در مورد این بافت تاریخی صورت پذیرد. در اندک موارد پژوهشی نیز، به جهت نبود اطلاعات دست اول، بیشتر به مطالعات تاریخ معماری بسنده شده است و اطلاعات نادرست پیشین، بازگو شده‌اند. درحالی که هنوز در مورد فضاها تاریخی پرشمار دیگر این مجموعه، هیچ‌گونه اطلاعاتی در دست نیست. این مسائل، موجب سردرگمی و گمراهی علاقه‌مندان و پژوهشگران حوزه‌های مربوط به تاریخ و میراث فرهنگی شده است.

در پروژه «بررسی منظر فرهنگی خوراسگان به منظور بازشناسی محله فراموش‌شده میان یا وسطی»، برای نخستین بار از اسناد

این مجموعه به دست می‌دهد (نادری رارانی، ۱۳۸۷). در این کتاب علاوه بر نام بردن از نه خانه واجد ارزش میراثی و مالکیت آن‌ها، به دلیل بااهمیت برشمردن دو خانه آرابی و رسول حسینی، به معرفی و شرح آن‌ها پرداخته شده و به برخی از ساختارهای معماری آن‌ها اشاره شده است. نکته مهم دیگر، انتساب برخی خانه‌ها به خاندان خان خوراسگان است که با گزارش‌ها و پرونده‌های میراثی مغایرت دارد. اطلاعات و تصاویر منتشرشده از خانه آرابی، به روشنی اهمیت این خانه را در مجموعه یادشده نشان می‌دهد. در تهیه طرح ساماندهی و احیای بافت تاریخی شهر خوراسگان، نویسنده، سه محله سفلی، علیا و وسطی را تشکیل دهنده خوراسگان قدیم دانسته و نقشه‌هایی از محدوده تقریبی آن‌ها تهیه کرده است. در بخشی از آن، مجموعه خان، قسمتی از بافت ارزشمند و تاریخی محله سفلی در نظر گرفته شده و در بخشی دیگر، قسمتی از محله میان به شمار رفته است (تمدن، ۱۳۸۹). بیشتر مطالب نگاشته‌شده در مورد مجموعه خان در این اثر، رونوشتی از تاریخ شهر خوراسگان و روستای راران و مقاله «باقر شاه خوراسگانی» و دیگر آثار منتشرشده در مورد این مجموعه است که با تصاویری همراه شده است. در «گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان»، در یک اشاره کوتاه به مجموعه خان خوراسگان، با توجه به ویژگی‌های معماری، دوره ساخت و گونه معماری برای آن پیشنهاد شده است (قاسمی سیجانی و معاریان، ۱۳۸۹).

در این مقاله مشخص نشده که موارد پیشنهادی، در مورد کدام یک از نه خانه ثبت میراث فرهنگی است. در «بررسی و نقد احیای خانه تاریخی سید رسول حسینی مجموعه عمارت خان خوراسگان با تأکید بر هویت تاریخی آن»، نویسندگان تهیه طرح ساماندهی و احیای بافت تاریخی شهر خوراسگان را با دیدی انتقادی مورد بررسی قرار داده‌اند (آزاد و همکاران، ۱۳۹۴). در این اثر، نویسندگان، مجموعه را به باقرخان خوراسگانی منتسب و خانه رسول حسینی را یکی از خانه‌های باقی‌مانده از قلعه باقرخان قلمداد کرده‌اند. در مورد موقعیت مجموعه در خوراسگان نیز، محله سفلی و یا «محله میان که بخشی از محله سفلی است» را صحیح دانسته‌اند. در «خانه‌های تاریخی با نقشی فراتر از مسکن در بافت تاریخی اصفهان»،

قاجار برشمرده، به نقاشی‌ها و گچ‌بری‌های نفیس آن اشاره می‌کند^۱ (مهردوی، ۱۳۸۴: ۴۰۰-۳۶۵). در دهه ۱۳۸۰، مطالعات و بررسی‌های اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان، به منظور ثبت حریم این بافت تاریخی و ثبت ملی برخی از خانه‌های آن آغاز شد.

در «گزارش خانه سعیدیان» به منظور ثبت ملی این خانه، به توصیف معماری و تزیینات آن پرداخته شده و قدمت خانه به دوره زندیه، با الحاقاتی از دوره قاجار و پهلوی منسوب شده است. از دلایل ثبت ملی این اثر، قرارگیری در «مجموعه ارزشمند خانه‌های خان خوراسگان» عنوان شده و به منظور تکمیل بحث، پلان و تصاویری از خانه آورده شده است (احمدی حیدری، ۱۳۸۲). «پرونده ثبتی خانه نادری خوراسگان» نیز، به توصیف معماری و تزیینات خانه پرداخته و پلان و تصاویری از آن آورده است. در این پرونده، قدمت خانه، زندیه و با الحاقاتی از دوره قاجار و پهلوی گزارش شده است و مهم‌ترین دلیل برای ثبت ملی اثر، قرارگیری در «مجموعه بناهای خان خوراسگان» عنوان شده است (یکتاایان و شعبانی، ۱۳۸۴). در «پرونده ثبتی خانه رسول حسینی»، علاوه بر توضیحات مختصر در مورد ویژگی‌های معماری و تزیینات و ساختارهای خانه، پلان و تصاویری از آن آورده شده است؛ در این گزارش، در ذیل تاریخچه و وجه تسمیه اثر، خانه یادشده، یکی از هشت خانه باقی‌مانده از «قلعه باقرخان» معرفی و قدمت آن، دوره زندیه ثبت شده است (جمالیان، ۱۳۸۵). در گزارش دیگری تحت عنوان «حریم مجموعه خانه‌های باقر خان خوراسگان»، از نه خانه تاریخی «رسول حسینی»، «سعیدیان»، «نادری»، «کمالی»، «محمدی»، «صدری»، «آرابی»، «عطایی و ربی» و «حسن حسینی» در این مجموعه نام برده شده است. در این گزارش، بافت تاریخی یادشده، بخشی از محله «سفلی» برشمرده شده که محدوده‌ای بیش از ۲۳ هزار متر مربع را در بر می‌گیرد (آزادمنش و حیدری، ۱۳۸۶). به جز سه خانه ثبت ملی رسول حسینی، سعیدیان و نادری که دارای پرونده ثبتی بوده‌اند، اطلاعات سایر خانه‌ها در گزارش اخیر، به چند تصویر و پلان و در مواردی تنها به نام آن‌ها محدود شده است. تاریخ شهر خوراسگان و روستای راران نخستین اثری است که اطلاعاتی نسبتاً مفصل از

است. «میرزا کوچک» مورد اشاره در این مقاله، آقا محمدجعفر، ملقب به آقا کوچک است. محمدکریم نیز داماد آقا کوچک بود.

^۱ طبق پیشگفتار مصحح، این مقاله، نتیجه یکی از بازدیدهای علمی نویسنده اثر در آبان ماه سال ۱۳۵۱ خورشیدی از مزارات اصفهان است. بنابراین با وجود تاریخ انتشار فعلی، می‌توان گفت، مقاله یادشده نخستین اثری است که از خانه‌های مجموعه خان خوراسگان نام برده و در مورد انتساب تاریخی آن‌ها سخن گفته

قرار گرفته بود. در این نوشته، با بهره‌مندی از اسناد تاریخی به بررسی هشت خانه تاریخی پرداخته می‌شود. چهار خانه پیش‌تر در گزارش‌های میراث ثبت شده‌اند و چهار خانه واجد ارزش دیگر برای نخستین بار مورد مطالعه قرار گرفتند؛ بدین منظور به‌طور جداگانه و تحت عناوین مجزا بررسی خواهند شد.

محله میان یا وسطی

بر اساس اسناد شرعی، محله میان یا وسطی، حداقل از دوره زندیه، یکی از سه محله اصلی قریه و قصبه خوراسگان بود و با داشتن موقعیت مرکزی، خان‌نشین خوراسگان به‌شمار می‌آمد. مهم‌ترین بناهای خوراسگان از جمله مسجد نو، حمام باقرخان و همچنین مجموعه موسوم به خان، در این محله واقع شده بود (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۸-۲۷۹). در سند تعیین حدود شهرداری شهر خوراسگان به تاریخ ۱۳۴۳ خورشیدی، از این محله به‌عنوان مرکز خوراسگان نام برده شده است (سند سال ۱۳۴۳ خورشیدی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی؛ برهانی رارانی و نوریان، ۱۴۰۰: ۱۹۱). نابودی عناصر اصلی محله میان یا وسطی با احداث خیابان ابادر (کوروش سابق)، موجب کنار گذاشته شدن آن از تقسیمات شهری خوراسگان شد و اندک‌اندک به فراموشی سپرده شد؛ به‌طوری که در تقسیمات شهری کنونی اصفهان، بیش‌تر بافت و ساختار محله میان یا وسطی، از جمله مجموعه خان، بخشی از محله سفلی به‌شمار می‌آید. در پژوهش حاضر، تمامی اسناد شرعی، به‌جز یک مورد، در بردارنده نام محله میان یا وسطی هستند. بدین ترتیب تمامی خانه‌های مورد بررسی در این نوشته، در محله میان یا وسطی واقع بودند.

۱. خانه‌های ثبت ملی میراث فرهنگی

۱-۱. خانه فتاحی

نام این خانه در گزارش‌های میراث فرهنگی به اشتباه «محمدی» ثبت شده است و به‌جز این، هیچ اطلاعات یا تصویر دیگری از آن ارائه نشده است (آزادمنش و حیدری، ۱۳۸۶: ۱۳). نادری رارانی از این خانه به‌عنوان یکی از نه خانه مهم در «مجموعه عمارت خان» نام برده و از آن با نام «خانه مرحوم میرزا عبدالباقی و مرحوم میرزا علیرضا فتاحی» یاد کرده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۳۰۹). از این خانه به‌عنوان قدیمی‌ترین خانه مجموعه خان نیز نام برده می‌شود؛ پیش‌تر، در بررسی یک سند تاریخی، مشخص شده بود که خانه

مجموعه خان، به باقر خان خوراسگانی منتسب و به قسمت‌های مختلف آن مانند دیوان‌خانه، برج و کارگاه قالیبافی اشاره شده است (پدرام و حریری، ۱۳۹۵). در این مقاله که تنها از خانه حسینی در این مجموعه نام برده شده است، خاندان باقر خان خوراسگانی، به‌عنوان مالکین فعلی مجموعه قلمداد شده‌اند. در «تأثیر مدیریت منابع آب بر تغییر جغرافیای اداری خوراسگان اصفهان از دوره صفوی تا عصر حاضر»، با اشاره به مجموعه خان، موقعیت آن در محله وسطی یا میان ذکر و تصاویری از اسناد شرعی متضمن نام این محله آورده شده است (برهانی رارانی و نوریان، ۱۴۰۰). در این اثر، خانه‌های مجموعه خان به «باقرخان یا خان‌های خوراسگان (آقا محمدجعفر)» منتسب شده است. در آخرین اثر منتشرشده با نام «بررسی باستان‌شناسی منظر فرهنگی خوراسگان اصفهان در راستای بازشناسی محله فراموش‌شده میان یا وسطی از دوره صفوی تا عصر حاضر»، نویسندگان ضمن برشمردن ساختارهای محله یادشده، با استناد به اسناد شرعی، مجموعه خان را بخشی از بافت تاریخی محله میان یا وسطی دانسته‌اند (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲).

در این اثر تلاش شده تا نشانی از خانه‌های تاریخی ثبتی در اسناد شرعی دوران زندیه و قاجار به‌دست آید و در این راستا پیشنهادهایی مطرح گردیده است. همچنین در ذیل یک عنوان، به معرفی و شرح مختصری از خانه‌های تاریخی مجموعه و انتساب آنان پرداخته شده و سایر فضاهای ناشناخته و واجد ارزش معماری نیز مشخص شده‌اند. تصاویر جدید و نقشه‌های تهیه‌شده در این اثر تا حد بسیار زیادی، شناخت ابتدایی مجموعه خان خوراسگان را ممکن کرده است. نویسندگان با استناد به مصاحبه با بازماندگان خاندان خان خوراسگان، برخی از خانه‌ها را به خاندان یادشده منتسب کرده و شروع ساخت خانه خان را توسط آقا محمدجعفر دانسته‌اند. پژوهش حاضر را می‌توان تکمله‌ای بر مقاله اخیر دانست که با استفاده از اسناد جدید، امکان شناسایی بهتر و بیشتر این مجموعه را فراهم می‌آورد. این اسناد که به اسناد شرعی شهرت دارند و شامل هفت صلح‌نامه و دو نکاح‌نامه می‌شوند، دارای اطلاعاتی در مورد خانه‌هایی است که در زمان خود مورد صلح و صدق بودند. در برخی از این اسناد به‌طور مفصل در مورد ساختار معماری خانه‌ها صحبت شده است. تطبیق خانه‌های یادشده در اسناد با خانه‌های تاریخی موجود در بافت تاریخی مجموعه خان، موجب به‌دست آمدن اطلاعات ارزشمندی شد که در پژوهش‌های پیشین کمتر مورد توجه

بیت‌الخلاء، مطبخ و شربتخانه نام برده شده است. صلح‌نامهٔ دیگر به تاریخ ۱۲۶۵ هـ ق، بین «بیگم جان» (؟) بنت مرحمت‌پناه آقا ابوالقاسم خوراسکانی (جی) و آقا عبدالباقی، به این خانه که «مشهور بخانه قدیر» بوده اشاره دارد و از قسمت‌هایی مانند ممر، مدخل، چاه، منبع، حوض، بیت‌الخلاء، آش‌پزخانه، شربت‌خانه و بیوتات تحتانی و فوقانی نام می‌برد. در سندی دیگر به تاریخ ۱۲۶۵ هـ ق، «زوجه میرزا محمدعلی» سهم خود را از یک خانه به آقا عبدالباقی انتقال نموده است. سند یادشده، نوشته‌ای در حاشیهٔ یک سند بزرگتر است که بخش‌های دیگر آن در دست نیست. به همین دلیل نام و اطلاعاتی مانند قسمت‌های مختلف خانه و یا محله‌ای که در آن واقع بوده است، مشخص نیست؛ اما در پشت سند و در گوشهٔ آن، عبارت «قباله خانه قدیم» آمده که احتمالاً به خانهٔ فتّاحی اشاره دارد. در سند سال ۱۲۸۸ هـ ق که پیش‌تر مورد مطالعه قرار گرفته بود (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۲)، «آقا میرزا ابوالقاسم»، سهم خود را از یک خانه که «انتقالیه از زبده‌المخدرات بیگم جان زوجه» خود بوده، به آقا عبدالباقی مصالحه کرده است. در این سند اشاره شده که این خانه مشهور به خانه «غدیر» و «محلّ نشیمن عالیجاه مشارالیه»، یعنی آقا عبدالباقی بوده است. سندی دیگر به سال ۱۲۹۴ هـ ق، مصالحهٔ سهمی از یک خانه بین «آقا محمد حسین ابن مرحمت‌پناه آقا لطفعلی خوراسکانی» و «ولد صبی صغر خود آقا اسدالله ... [؟]» با «آقا محمد هاشم ابن مرحمت‌پناه آقا عبدالباقی» است. اگرچه نام خانه در متن نیامده، اما در پشت سند، عبارت «... [؟] خانه قدیر از آقا محمد حسین» به خانهٔ فتّاحی اشاره دارد. نام قسمت‌های مختلف خانه مانند ممر، مداخل، بیوتات، صندوق‌خانه‌ها، چاه، بیت‌الخلاء، حوض، منبع، ارسی و عمارات تحتانی و فوقانی را می‌توان در متن سند اخیر مشاهده کرد. در سندی به تاریخ ۱۲۹۵ هـ ق، «آقا محمد جعفر ملقب به آقا کوچک ابن مرحمت آقا فتحعلی خوراسکانی» سهم مشخص خود از خانه‌ای را به آقا محمد هاشم، «اخوی زاده خود» مصالحه کرده است. نام این خانه در عبارت «صلح‌نامه‌چه خانه قدیر از ارباب» که در پشت سند نگاشته شده، مشخص است. در آخرین سند شرعی در دست، متعلق به سال ۱۳۴۶ هـ ق، یک دانگ از این خانه که محل سکونت همسر مرحوم آقا میرزا هاشم بوده، مهریهٔ «اقدس خانم»، همسر میرزا عبدالباقی قرار گرفته است. برخلاف سندهای

فتّاحی در سال ۱۲۸۸ هـ ق، به «خانه غدیر» مشهور بوده است (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۲). «آقا غدیر» در حافظهٔ سالخوردگان منطقه، یکی از خان‌های خوراسگان در سدهٔ ۱۲ هـ ق به‌شمار می‌آمده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۶۳). با گذشت سالیان دراز، هنوز اتاق گوشهٔ شمال شرق خانهٔ فتّاحی در بین این خانواده، به «اتاق قدیر» معروف است. این خانه پیش‌تر در خوراسگان به نام خانه «محمد‌هاشم» و خانه «ارباب» مشهور بوده و علت آن سکونت «ارباب محمد‌هاشم» در آن بوده است. «آقا فتحعلی» که اولین فرد شناخته‌شده از خاندان خان خوراسگان است، در سدهٔ ۱۳ هـ ق در خانهٔ تاریخی فتّاحی، سکونت داشته است. پس از آقا فتحعلی، یکی از فرزندان به نام «آقا عبدالباقی» در خانه سکونت می‌کند. پس از او، فرزندش، ارباب محمد‌هاشم و سپس فرزندش «میرزا عبدالباقی» و سپس‌تر، فرزند میرزا عبدالباقی به نام آقای حسین فتّاحی در خانه سکونت داشته‌اند. این خانه در بین مردم، به نخستین خیاط‌خانهٔ منطقه مشهور است.^۲

بررسی‌های صورت‌گرفته در این پژوهش منجر به دستیابی به هفت سند شرعی دیگر از دورهٔ قاجار (به جز سند سال ۱۲۸۸ هـ ق که پیش‌تر مورد مطالعه قرار گرفته بود) و یک سند از دورهٔ پهلوی شد که در بیشتر آن‌ها، همین نام را با املائی «قدیر» می‌توان مشاهده کرد. در سندی به تاریخ ۱۲۶۳ هـ ق، «خدیجه خانم ملقبه به بیبی کوچک» فرزند آقا فتحعلی، سهم خود را از خانه «مشهوره بخانه قدیر»، به برادر خود، آقا عبدالباقی، مصالحه کرده است. در این سند اشاره شده که این خانه، «اندرون خانه قدیم» مربوط به یک دیوانخانه بوده است. همچنین از ساختار معماری آن از جمله شربتخانه، مطبخ، ممر، مدخل، بیوتات، چاه، منبع و حوض نام برده شده است. در بررسی خانهٔ تاریخی فتّاحی، مسیر راه اختصاصی، شربتخانه به همراه چاه و منبع و مطبخ شناسایی شد (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۳ و ۲۸۹، شکل‌های ۱ و ۲).

در سندی دیگر به همین تاریخ، «مهرالنساء خانم»، فرزند آقا فتحعلی، سهم خود را از خانه «مشهوره بخانه قدیر که اندرون خانه قدیمی ورثه مرحمت‌پناه آقا عابد بوده» به برادر خود، آقا عبدالباقی، مصالحه کرده است. این سند که از مالکان پیشین خانهٔ قدیر نام برده، از لحاظ تخمین قدمت خانه، بسیار حائز اهمیت است. در این سند نیز از قسمت‌های مختلف خانه از جمله ممر، مدخل، چاه،

^۲ مصاحبه شخصی با مجید طغیانی‌فر، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

پیشین که متضمن نام «وُسطی» بودند، نام محله در این سند، «میان» نگاشته شده است. از آنجا که سنت تنظیم اسناد شرعی دوره قاجار در اسناد نظام جدید دوره پهلوی ادامه پیدا کرده است، در سند خانه صدری، متعلق به سال ۱۳۱۸ خورشیدی، هنگام نام بردن از حدود اربعه آن، به خانه فتاحی با نام «خانه فاطمه بیگم» اشاره شده است. فاطمه بیگم یا «فاطمه سلطان خانم»، همسر ارباب محمدهاشم و فرزند حاجی محمد حسین صراف اصفهانی بود که پس از فوت همسر، در خانه یادشده زندگی می‌کرد.^۳

شکل ۱. «شربتخانه» به همراه چاه و منبع آب در خانه فتاحی، آبان ماه ۱۴۰۲ خورشیدی.^۴

^۳ مصاحبه با مجید طغیانی فر، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^۴ تمامی تصاویر، توسط نگارنده عکسبرداری شده و از ذکر آن به صورت موردی پرهیز شده است.

شکل ۲. «مطبخ» خانه فتّاحی، آبان ماه ۱۴۰۲ خورشیدی.

۱-۲. خانه خان

شده‌اند (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۸-۲۸۱). در هشت سند، به این خانه و ساختار معماری آن اشاره شده است. در صلح‌نامه خانه‌های «کوچک» و «قدیر» به تاریخ ۱۲۶۳ ه‍.ق، بین خدیجه خانم و آقا عبدالباقی، هنگام نام بردن از حدود اربعه هر دو خانه، عبارت «حدی بعمارت مستحده» آمده است. در حال حاضر

بر طبق پژوهش‌های اخیر، خانه خان خوراسگان که شهرت خود را از لقب «محمدعلی خان امین‌الرعايا» وام گرفته، شامل چهار خانه تاریخی آرای، عطایی و ربّی، رسول حسینی و صدری و نیز بخش‌های دیگری است که به‌مرور با دیوارکشی از یکدیگر جدا

سندی دیگر متعلق به سال ۱۲۶۵ هـ ق که صلح‌نامه‌ای بین بیگم جان و آقا عبدالباقی و در مورد خانه قدیر است، یکی از حدود اربعه این خانه با عبارت «حدی بدست خانه عمارت شهره» مشخص شده است. بدین ترتیب، آنچه تاکنون در رابطه با نام «عمارت» خانه خان در بین خانواده آرابی، سینه به سینه به نسل‌های پسین منتقل شده بود، در سند اخیر مشاهده می‌شود. نام عمارت در منابع گوناگون پژوهشی و گزارش‌های اداری به تمام مجموعه خان و یا خانه خان منتسب شده که به دلیل شهرت این قسمت از خانه، با دارا بودن بیشترین و متنوع‌ترین تزیینات معماری مجموعه است. در حاشیه سند، هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه‌ای مشهور به «خانه حاجی شاهقلی»، یکی از حدود با عبارت «بدست آش‌پزخانه و شربتخانه احداثی و قدیم» مشخص شده است. همانطور که پیش‌تر اشاره شد، این چهار فضا در بررسی‌های این پژوهش شناسایی شده بودند و در این سند، مجدداً به مجزا بودن آن‌ها تأکید شده است. نکته قابل تأمل آن‌که، در بررسی خانه‌های فتّاحی و صدری، شواهد یک راه ارتباطی مشترک مشاهده شد (شکل ۴). بنابراین، با دسترسی مستقیم به هر چهار فضا از طریق راهرویی بین دو خانه صدری و فتّاحی، تأکید چندباره اسناد مبنی بر جدا بودن مالکیت هر کدام از آن‌ها قابل مشاهده است. در سندی به تاریخ ۱۲۹۴ هـ ق، هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه قدیر، در عبارت «حدی بدیوانخانه مشهور بعمارت» به خانه خان اشاره شده است. با توجه به این‌که در این تاریخ، «آقا محمدجعفر»، کدخدا و خان خوراسگان بوده، می‌توان بخش عمارت را دیوانخانه او به‌شمار آورد؛ چنان‌که اثر مهر او با عبارت «لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده محمدجعفر» را در سجّلات سند، می‌توان مشاهده کرد. این مسئله به‌طور مشخص در سندی به تاریخ ۱۲۹۵ هـ ق، قابل مشاهده است. این سند صلح‌نامه‌ای بین «آقا محمدجعفر ملقب به آقا کوچک» و آقا محمدهاشم در مورد خانه قدیر است. در این سند، هنگام اشاره به خانه‌های اطراف خانه قدیر، عبارت «حدی بدیوانخانه عالیجاه مصالح مزبور» آمده که منظور از دیوانخانه، عمارت خانه خان و منظور از مصالح، آقا محمدجعفر است.

یکی از بخش‌های اصلی خانه خان خوراسگان «عمارت» نام دارد. در واقع عمارت، خانه صدری، بخشی از خانه آرابی شامل دو اتاق موسوم به «ارسی گل» و «ارسی نقش» و بخشی از خانه رسول حسینی شامل اتاق موسوم به «ارسی دو رو» است که به تدریج و با دیوارکشی از یکدیگر جدا شده‌اند.^۵ واژه «مستحدثه» نیز به معنای «نوآورده» و «نوآمده» است که از جدید بودن ساختمان خبر می‌دهد (دهخدا، ذیل واژه). بر طبق بررسی و جایابی حدود دیگر، عمارت یادشده را می‌توان مطابق با خانه‌های صدری، رسول حسینی و آرابی دانست. در ادامه و هنگام نام بردن از قسمت‌های مختلف خانه قدیر، با اشاره به شربتخانه و مطبخ آن، تأکید شده که این دو قسمت «سوی دست شربتخانه و مطبخ مستحدثه اب مشارالیهما که متصل به آن است»، می‌باشد. چنان‌که در متن سند آمده، دو طرف مصالحه، خواهر و برادر و از فرزندان آقا فتحعلی بودند. در بررسی خانه‌های تاریخی فتّاحی و صدری، دو شربتخانه و دو مطبخ که متصل به یکدیگر هستند، مشاهده شد^۶ (شکل‌های ۱، ۲ و ۳). با این‌که بخش زیادی از این چهار قسمت تخریب شده، اما نامشان در حافظه مالکان خانه باقی مانده است.^۷ بدین ترتیب می‌توان گفت برخلاف تمام گمان‌های پیشین، ساخت خانه خان را آقا فتحعلی، در اوایل دوره قاجار شروع کرده و جانشینانش به تکمیل و توسعه آن پرداختند. این مسئله را به‌وضوح در سندی دیگر به همین تاریخ می‌توان مشاهده کرد. در صلح‌نامه بین مهرالنساء خانم و آقا عبدالباقی در سال ۱۲۶۳ هـ ق، پس از نام بردن از شربتخانه و مطبخ خانه قدیر، تأکید شده که این دو فضا «سوی دست مطبخ و شربتخانه مستحدثه والد مرحوم ایشان» است. چنان‌چه از متن سند مشخص است، دو طرف مصالحه، خواهر و برادر و از فرزندان آقا فتحعلی بوده‌اند. واضح‌تر از همه آن‌که، در بخش دیگر سند و هنگام اشاره به حدود اربعه خانه قدیر، عبارت «حدی بعمارات مستحدثه مرحوم آقا فتحعلی»، به خانه‌های صدری و بخش‌هایی از خانه‌های رسول حسینی و آرابی اشاره می‌کند. در ادامه و هنگام برشمردن حدود اربعه خانه کوچک، یکی از حدود با عبارت «حدی بعمارات مستحدثه» مشخص شده که با خانه‌های پیشین تطابق دارد. در

^۵ مصاحبه با علیزاد آرابی، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^۶ مصاحبه با اکبر صدری، بهار ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.
مصاحبه با مجید طغیانی فر، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^۷ فضاهای ۱۵ و ۱۶ در نقشه مجموعه خان (برهانی رازانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۳) شربتخانه و مطبخ خانه فتّاحی هستند. فضاهایی با همین نام‌ها در گوشه جنوب‌غربی خانه صدری واقع شده‌اند که به‌نظر می‌رسد، شربتخانه آن به‌کلی تخریب شده و مطبخ نیز در حال تخریب است.

نقاشی‌ها به دلیل پوشیده شدن زیر لایه‌ای گچی، از نظرها پنهان مانده و در صورت مرمت، می‌توان خانه عطایی و ربی را یکی از زیباترین خانه‌های تاریخی اصفهان از نظر تزئینات نقاشی به‌شمار آورد. در صحبت با خانواده ربی، وجود یک راه ارتباطی در سال‌های پیشین از این خانه به خانه آرای تأیید شد.^۱ خانواده آرای با تأیید این مسئله، روایاتی را از حضور محمدعلی خان امین‌الزعیای در اندرونی یادآور شدند.^۱ بدین ترتیب می‌توان این خانه را بخشی از خانه خان به‌شمار آورد که از خانه اصلی جدا شده است.

در نکاح‌نامه میرزا عبدالباقی، فرزند ارباب محمدهاشم و «اقدس خانم» در سال ۱۳۴۶ ه. ق، هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه فتاحی، به «خانه مرحوم محمدعلیخان» اشاره شده است. بخشی از خانه خان که در حال حاضر با نام خانه صدری شناخته می‌شود، در سال ۱۳۵۹ ه. ق، با یک دیوار و اضافه شدن یک دالان و در مجزا از خانه آرای جدا شد (شکل ۵). این مسئله را در سند فروش خانه صدری، بین «عباس کشاورز خراسگانی» و «خدیدجه سلطان کشاورز خراسگانی» با «نصرالله صدری خراسگانی» می‌توان مشاهده کرد. در این سند، هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه صدری و در عبارت «شمالاً بخانه محمدعلی آرائی» به خانه آرای اشاره شده است. عباس کشاورز نوّه دختری محمدعلی خان امین‌الزعیای و یکی از مالکان خانه صدری و محمدعلی خان آرای، نوّه پسری محمدعلی خان امین‌الزعیای و مالک خانه آرای بود.^{۱۱}

احتمالاً پس از فوت آقا محمدجعفر و با جانشینی دامادش، ارباب محمدکریم، مکان دیوانخانه نیز تغییر کرده است. در نکاح‌نامه میرزا فضل‌الله خان (فرزند محمدعلی خان امین‌الزعیای و نوّه ارباب محمد کریم) و ملک خانم به تاریخ ۱۳۳۴ ه. ق، بخشی از خانه خان به نام «دیوانخانه قدیم معروف به دیوانخانه ارباب محمد کریم»، به‌عنوان صدق زوج، تعیین شده است. در بررسی خانه آرای مشخص شد که هنوز هم ساختمان شمالی خانه در حافظه این خانواده به دیوانخانه مشهور است.^۸ در بخش دیگر سند و در هنگام نام بردن از حدود اربعه دیوانخانه قدیم، فضایی با نام «خلوت کوچک» ذکر شده است. این بخش، حیاط کوچکی با یک چاه آب در خانه آرای است که بین دیوانخانه یادشده و بخش موسوم به عمارت، واقع شده است. حد دیگر که با نام «اندرانی» مشخص شده را می‌توان خانه عطایی و ربی دانست. از این خانه در اسناد میراثی، به‌جز نام و دو تصویر، مطلب دیگری ارائه نشده است (آزادمنش و حیدری، ۱۳۸۶: ۳۱). در تاریخ شهر خوراسگان و روستای راران نیز از این خانه با نام «خانه فامیل عطایی و ربی» نام برده شده است. نیمی از خانه که متعلق به خانواده عطایی بوده، در دهه ۱۳۸۰ خورشیدی به شهرداری شهر خوراسگان و اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی فروخته شده و نیم دیگر آن در اختیار خانواده ربی است. در بررسی خانه عطایی و ربی، مشخص شد در برخی اتاق‌ها، نقاشی‌هایی تقریباً مشابه با نقاشی‌های ارسی گل خانه آرای وجود دارد. این

شکل ۳. وضعیت فعلی فضاهای موسوم به «شرینخانه» یا «مطبخ» خانه صدری، آرداد ماه ۱۴۰۲ خورشیدی.

^{۱۱} مصاحبه با علیرضا آرای، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.
^{۱۱} مصاحبه با علیرضا آرای، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^۸ مصاحبه با علیرضا آرای، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.
^۹ مصاحبه با اکبر ربی، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

شکل ۴. دالان گوشه جنوب غربی
خانه صدری، فروردین سال ۱۴۰۲.

شکل ۵. در جنوبی خانه آرابی در
دالان اشتراکی با خانه صدری با
تاریخ ساخت ۱۳۵۹ ه.ق، معادل با
۱۳۱۸ خورشیدی، فروردین ۱۴۰۲.

۳-۱. خانه سعیدیان

خانه تاریخی سعیدیان، در سال ۱۳۸۳، به‌عنوان نخستین خانه در مجموعه خان خوراسگان، با شماره ۱۱۵۵۴ در فهرست آثار ملی قرار گرفت و در حال حاضر در مالکیت اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان است (احمدی حیدری، ۱۳۸۲). در تاریخ شهر خوراسکان و روستای راران از این خانه با نام «خانه مرحوم میرزا عباس سعیدیان» یاد شده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۳۰۹).

اگرچه در گزارش‌های میراثی به مطالعه پیشینه تاریخی خانه سعیدیان پرداخته نشده است، اما بررسی اسناد شرعی نشان می‌دهد که این خانه، جدای از ارزش‌های معماری، یکی از مهم‌ترین خانه‌های مجموعه است. در قسمتی از صلح‌نامه بین خدیجه خانم و آقا عبدالباقی به تاریخ ۱۲۶۳ ه.ق، از این خانه در عبارت «مشهوره بخانه کوچک که دیوانخانه قدیم بوده» نام برده شده و همچنین در عبارت «دو باب صندوقخانه واقعین در دو باب اطاق متصل بیکدیگر از طرف باب خانه مزبوره که مفتوح بشارع عام است»، به جزئیات معماری آن اشاره شده است که با وضعیت فعلی نیز تطابق دارد (شکل ۶). در پشت این سند و در نوشته‌ای به تاریخ ۱۲۹۴ ه.ق، سهام مشخص شده خانه در متن اصلی سند، از آقا محمدهاشم به «آقا محمدحسین ابن مرحمت پناه آقا لطفعلی خوراسکانی»، مصالحه شده است. آقا محمدجعفر، در حد فاصل دو تاریخ پیشین در متن اصلی و پشت سند، کدخدا و خان خوراسگان بوده است. بنابراین، با توجه به قید واژه «قدیم» برای دیوانخانه، احتمالاً می‌توان این خانه را دیوانخانه آقا فتحعلی، پدر آقا محمدجعفر دانست.

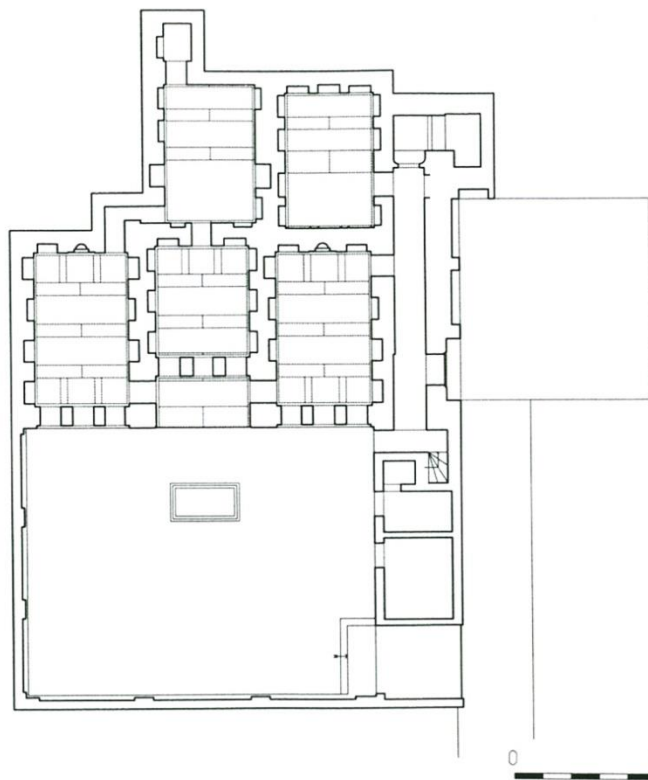
در سند دیگری به تاریخ ۱۲۶۳ ه.ق، در هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه قدیر «که اندرون خانه قدیمی ورثه مرحمت پناه آقا عابد بوده»، با عبارت «دیوانخانه کوچک متصله بآن»، به این خانه اشاره شده است. در بخش دیگر این سند که صلح‌نامه مهرالنساء خانم و آقا عبدالباقی است، این خانه نیز که با عبارت خانه «مشهوره بخانه کوچک که دیوانخانه قدیم اندرون مزبوره بوده» مشخص شده، مورد

مصالحه قرار گرفته است. در ادامه از ساختار این خانه مانند ممر، مدخل، چاه، خلا، بیوتات، حوض و قهوه‌خانه نام برده شده است. نکته قابل تأمل، وجود فضایی به نام قهوه‌خانه در خانه یادشده است. چراکه وجود فضایی به همین نام در حافظه خانواده فتّاحی باقی مانده که در بخش جنوبی خانه فتّاحی قرار داشته و در حال حاضر تخریب شده است.^{۱۲} جزئیات دیگری از خانه سعیدیان در حاشیه سند و در عبارت «دیوانخانه مزبوره که مشتمل است بر سه اوطاق متصل بیکدیگر، دو اوطاق متصل بهم از طرف بایی که بشارع مفتوح است هر یک مشتمل است بر صندوقخانه وسیع‌الفضاء»، قابل مشاهده است که با وضعیت فعلی خانه تطابق دارد (شکل ۶). در نوشته‌ای به تاریخ ۱۲۹۴ ه.ق. در پشت سند اخیر، سهام مشخص آقا محمدهاشم از این خانه به آقا محمدحسین انتقال یافته است. صلح‌نامه‌ای دیگر بین بیگم جان و آقا عبدالباقی به تاریخ ۱۲۶۵ ه.ق، در هنگام برشمردن حدود اربعه خانه قدیر، از این خانه با عبارت «حدی بخانه کوچک شهره» نام برده است. در سندی به تاریخ ۱۲۹۴ ه.ق که صلح‌نامه بین آقا محمدحسین و آقا محمدهاشم است، هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه قدیر، با عبارت «بخانه محل نشیمن آقا محمدحسین مزبور»، به این خانه اشاره شده است. در صلح‌نامه دیگری به سال ۱۲۹۵ ه.ق در مورد خانه فتّاحی، با عبارت «حدی بخانه عالیشان آقا محمد حسین» اشاره شده است. طبق مفاد اسناد، آقا محمدحسین یادشده، نوه آقا فتحعلی، بوده است. در آخرین سند در دست، متعلق به تاریخ ۱۳۴۶ ه.ق، در بخشی که از حدود اربعه خانه فتّاحی نام برده شده است، در عبارت «حدی بخانه ورثه حاجی عبدالمحمد» به این خانه اشاره شده است. حاجی عبدالمحمد یاد شده، فرزند آقا محمد حسین و پدربزرگ مادری میرزا عباس سعیدیان بود.^{۱۳} خانه سعیدیان و خانه فتّاحی که در اسناد، به ترتیب به‌عنوان دیوانخانه و اندرونی نام برده شده‌اند، از طریق یک ورودی با یکدیگر در ارتباط بودند. این ورودی که در دیوار اشتراکی خانه‌ها قرار داشته، در سال‌های اخیر مسدود شده است.^{۱۴}

^{۱۲} مصاحبه با حسین سعیدیان، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، اصفهان.
^{۱۳} مصاحبه با مجید طغیانی فر، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^{۱۲} مصاحبه با مجید طغیانی فر، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^{۱۳} مصاحبه با حسین سعیدیان، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، اصفهان.

اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان دفتر فنی	
عنوان پروژه:	رواق خانه سعیدیان واقع در خوراسگان
عنوان نقشه:	پلان همکف
پهلو شمال:	شمال و ۱۰۰
شماره نقشه:	شماره پروژه:
ملاحظات:	
شرح:	۱- برآورد
تاریخ:	۱-۱۳۸۰
کنترل:	دفتر فنی
تاریخ تهیه:	آبان ۸۳
مصوب:	

شکل ۶. پلان خانه سعیدیان (احمدی حیدری، ۱۳۸۲).

امین‌الزعیایا و آقای حسین نادری را فرزند حاج اسدالله نانوا و از نوادگان میرزا مهدی معرفی کردند. محمدکاظم یادشده در سند نیز، برادر میرزا مهدی بوده است^{۱۵}. گرچه تاکنون سندی در رابطه با خانه حسن حسینی به دست نیامده، اما این خانه نیز متعلق به شخصی به نام «میرزا اسماعیل»، از دیگر نایبان و مشاوران محمدعلی‌خان امین‌الزعیایا بوده است^{۱۶}.

۲. خانه‌های شناسایی شده واجد ارزش میراثی^{۱۷}

۱-۲. خانه شماره ۱۳

نام این خانه که در سال ۱۳۹۹ خورشیدی تخریب شد، در سند مربوط به خانه صدی در سال ۱۳۱۸ خورشیدی و در هنگام نام بردن از حدود اربعه آن، «خانه لرها» ثبت شده است. تنها بخش باقی‌مانده از خانه، دیواری است که دارای تزئینات تنگ‌بری است (شکل ۷).

۴-۱. خانه‌های نادری و حسن حسینی

خانه نادری که در سال ۱۳۸۴، با شماره ۱۴۰۴۸ در فهرست آثار ملی ثبت شده، در گذشته به همراه خانه حسن حسینی، یک خانه واحد را تشکیل می‌داده است. مالک خانه نادری در گزارش‌های میراثی، «حسین نادری» عنوان شده است (یکتائیان و شعبانی، ۱۳۸۴: ۳). در حال حاضر نیمی از این خانه در اختیار خانواده نادری و نیم دیگر در مالکیت اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان است. نام این خانه در تاریخ شهر خوراسگان و روستای راران، «خانه حاج اسدالله نانوا» نگاشته شده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۳۰۹). در سندی به تاریخ ۱۳۳۴ ه.ق، در هنگام نام بردن از حدود اربعه «دیوانخانه ارباب محمدکریم»، با عبارت «بخانه عالیجاهان امیرزا مهدی و محمدکاظم»، به این خانه اشاره شده است. در مصاحبه با خانواده آرای، از بازماندگان خاندان خان، این مسئله تأیید و «میرزا مهدی» را از نایبان و مشاوران محمدعلی‌خان

نقشه ۵ مقاله «بررسی منظر فرهنگی خوراسگان به منظور بازشناسی محله فراموش شده میان یا وسطی (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲)» منتشر شده است.

^{۱۵} مصاحبه با علیرضا آرای، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^{۱۶} مصاحبه با علیرضا آرای، زمستان ۱۴۰۲ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

^{۱۷} شماره‌گذاری‌های پیش رو، بر اساس بررسی و شناسایی خانه‌ها و فضاهای ناشناخته و واجد ارزش میراثی در مجموعه خان خوراسگان است که نتیجه آن در

شکل ۷. بخشی از تزیینات باقی مانده از خانه تخریب شده موسوم به «لرها»، آبان ۱۳۹۹.

۲-۲. خانه شماره ۱۴

وجود دارد. در حاشیه سندی دیگر به تاریخ ۱۲۶۳ ه. ق، سهم مشخص مهراالنساء خانم از یک خانه که «مشهور است بخانه حاجی شاهقلی» به آقا عبدالباقی مصالحه شده است. در این نوشته تصریح شده که خانه حاجی شاهقلی «متصله باندرون» و «مستغنی از وصف» است؛ با این وجود در متن سند و هنگام نام بردن از حدود اربعه، سمت غرب خانه را که خانه حاجی شاهقلی قرار داشته، با «شارع» مشخص کرده است. در بررسی خانه فتّاحی (اندرون) مشخص شد که در گذشته، در بخش غربی خانه، یک مسیر باریک که احتمالاً «شارع خاص» بوده، وجود داشته و هنوز شواهد آن موجود است. در این شارع، چندین خانه و فضا دارای ورودی‌هایی بوده‌اند که در حال حاضر، تنها شربتخانه خانه فتّاحی باقی مانده است. به همین دلیل در اسناد، حد غرب خانه فتّاحی، گاهی با خانه «حاجی شاهقلی» و گاهی با «شارع» مشخص می‌شده است. مانند سند نخست، در پشت این سند نیز نوشته‌ای مبنی بر انتقال سهم مشخص آقا میرزا هاشم از «خانه مدعو بحاجی شاه قلی» به محمدعلی خان امین‌الرعا یا در تاریخ ۱۳۱۶ ه. ق به چشم می‌خورد. به این خانه در صلح‌نامه‌ای به تاریخ ۱۲۶۵ ه. ق، بین بیگم جان و

این خانه که در مالکیت شخصی قرار دارد، در بررسی‌های پیشین، شناسایی و با عدد ۱۴ شماره‌گذاری شده بود. با وجود دخل و تصرف فراوان، همچنان سه اتاق از بنای اصلی خانه باقی مانده است (شکل ۸). بررسی تصاویر هوایی نشان می‌دهد، احتمالاً این خانه، جبهه شمالی خانه‌ای بزرگتر بوده و جبهه جنوبی طی سال‌های گذشته تخریب و تبدیل به دو خانه نوساز شده است. در بین خانواده فتّاحی، فضایی که در آن خانه شماره ۱۴ و دو خانه جنوبی‌اش قرار گرفته، به نام «حاج شاه قلی» شناخته می‌شده است.^{۱۸} سالخوردگان خوراسگانی، نام این شخص را به صورت «آ شاه قلی» در خاطر داشته و او را خان خوراسگان در حدود ۱۱۰۰ ه. ق قلمداد می‌کنند (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۶۳). نام این شخص و خانه منتسب به او را در هفت سند می‌توان مشاهده کرد. در حاشیه سندی به تاریخ ۱۲۶۳ ه. ق، این خانه که «مشهور بخانه حاجی شاهقلی» بوده، مورد مصالحه خدیجه خانم و آقا عبدالباقی قرار گرفته است. در پشت سند، نوشته دیگری به تاریخ ۱۳۱۶ ه. ق، مبنی بر انتقال «خانه حاجی شاهقلی» از آقا میرزا هاشم به محمدعلی خان امین‌الرعا یا

^{۱۸} مصاحبه با مجید طغیانی فر، بهار ۱۴۰۳ خورشیدی، خوراسگان اصفهان.

خرابه مدعو بخانه حاجی شاهقلی»، در تاریخ ۱۳۱۶ ه.ق، از آقا میرزا هاشم به محمدعلی خان امین‌الرعا یا انتقال یافته است. در صلح‌نامه دیگری به تاریخ ۱۲۹۴ ه.ق و در عبارت «حدی بخانه حاجی شاهقلی شهره» از این خانه یاد شده است. در پشت سند و در نوشته‌ای به تاریخ ۱۳۱۶ ه.ق، سهام مشخص آقا میرزا هاشم از این خانه به محمدعلی خان امین‌الرعا یا انتقال یافته است. در آخرین سند به تاریخ ۱۲۹۵ ه.ق، هنگام نام بردن از حدود اربعه خانه قدیر، در عبارت «حدی بخانه حاجی شاهقلی شهره»، به این خانه اشاره شده است. نام «حاجی شاهقلی» در سند سال ۱۳۴۶ ه.ق، نگاشته نشده است. حدود خانه فتّاحی در سند اخیر، در عبارات «حدی بخانه مرحوم محمد علیخان حدی بخانه ورثه حاجی عبدالمحمد حدی بخانه صفدرعلی حدی بخانه حاجی ابراهیم» مشخص شده است. احتمالاً خانه حاجی شاهقلی یا تعمیر شده و یا با تخریب و ساخت خانه دیگری در جای آن، نام مالک جدید در سند نگاشته شده است. در سطور پیشین، مکان‌یابی دو خانه نخست مشخص شده بود. بنابراین، خانه شماره ۱۴، باید یکی از دو خانه صفدرعلی و حاجی ابراهیم باشد که برای تطبیق آن نیاز به بررسی اسناد بیشتر است.

آقا عبدالباقی و در هنگام نام بردن از حدود خانه قدیر، با عبارت «حدی بخانه حاجی شاهقلی شهره» اشاره شده است. در حاشیه این سند، مصالحه‌ای بین میرزا محمدعلی و آقا عبدالباقی در مورد این خانه نوشته شده است. در توصیف خانه یادشده چنین آمده است: «یکباب خانه خرابه مشهوره بخانه حاجی شاهقلی متصله بخانه مزبورترین از طرفی (خانه قدیر) و بدست آش‌پزخانه و شربتخانه احداثی و قدیم مزبورترین و بشارع از طرفین». این توصیف با نقل قول خانواده فتّاحی در مورد حدود خانه حاج شاهقلی در سطور پیشین، تطابق دارد. ضمن آن‌که در این سند برای نخستین بار به وضعیت کالبدی خانه که به صورت خرابه درآمد، اشاره شده است. در پشت سند و در نوشته‌ای به تاریخ ۱۳۱۶ ه.ق، تمامی سهام آقا میرزا هاشم از این خانه، به آقا محمدعلی خان انتقال یافته است. سند دیگری به تاریخ ۱۲۸۸ ه.ق، صلح‌نامه‌ای در مورد سهام «یکباب خرابه متصله بخانه مزبوره (خانه قدیر) مدعو بخانه حاجی شاه قلی شهره» از آقا میرزا ابوالقاسم با آقا عبدالباقی است. این نوشته نیز، وضعیت خانه را به صورت خرابه یادآور شده است. همانند چند سند پیشین، در پشت این سند نیز، سهام مشخص «یکباب

شکل ۸. یکی از اتاق‌های خانۀ شماره ۱۴، دی ماه ۱۴۰۲.

۱۲۶۳ ه.ق، هنگام نام بردن از حدود اربعه آن، از این خانه با عبارت «حدی بخانه مشهوره بخانه عمو ناطق» یاد شده است. این عبارت در سند دیگری مربوط به خانه قدیر و به همین تاریخ، بین مهرالنساء خانم و آقا عبدالباقی، با اندکی تغییر به صورت «حدی بخانه مشهور بخانه عمو ناطق»، نگاشته شده است. صلح‌نامه دیگری بین بیگم

۳-۲. خانۀ شماره ۱۷

تصویر این خانه به‌عنوان یکی از خانه‌های واجد ارزش در پژوهش پیشین منتشر شده بود (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۷). به این خانه در شش سند شرعی اشاره شده است. در سندی مربوط به خانه قدیر، بین خدیجه خانم و آقا عبدالباقی به تاریخ

۲-۴. خانه شماره ۱۸

این خانه، یکی از خانه‌های ارزشمند و ناشناخته مجموعه است و تصاویر موجود، نشان‌دهنده ارزش معماری آن است (شکل ۹). احتمالاً نام این خانه را در دو سند می‌توان مشاهده کرد. این اسناد مربوط به تاریخ ۱۲۶۳ هـ ق و در مورد خانه سعیدیان (دیوانخانه یا خانه کوچک) است. در هر دو سند، در هنگام نام بردن از حدود اربعه دیوانخانه، با عبارت «حدی بخانه ورثه حاجی کثیر» از این خانه نام برده شده است. نکته قابل تأمل آن که سالخورده‌گان خوراسگانی، شخصی را به نام «آقا کثیر»، به‌عنوان خان خوراسگان در سده سیزدهم هجری به خاطر دارند (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۶۳). خانواده فتاحی نیز که مالک خانه فتاحی و از نوادگان آقا فتحعلی، کدخدا و خان خوراسگان در سده ۱۳ هـ ق هستند، از آقا کثیر به‌عنوان یکی از اجداد خود یاد کرده‌اند (برهانی رارانی و شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲: ۲۸۹). با توجه به این مسئله، احتمال تعلق این خانه به آقا کثیر، یکی از کدخدایان خوراسگان در پیش از دوره قاجار، وجود دارد.

جان و آقا عبدالباقی، به سال ۱۲۶۵ هـ ق، در هنگام نام بردن از خانه‌های حدود اربعه خانه قدیر، از این خانه با عبارت «حدی بخانه ورثه حاجی محمد علی مشهور بخانه عمو ناطق» نام برده است. حدود ۳۰ سال بعد، در سندی به تاریخ ۱۲۹۴ هـ ق، به این خانه با عبارت «حدی بخانه آقا نصرالله مشهور بخانه عمو ناطق» و به‌عنوان یکی از حدود اربعه خانه قدیر یاد شده است. «آقا نصرالله» سند اخیر را باید یکی از «ورثه حاجی محمد علی» در سند سال ۱۲۶۵ هـ ق دانست؛ چنان‌که در سند سال ۱۲۹۵ هـ ق، از این خانه با عبارت «حدی بخانه نصرالله ولد حاجی محمد علی» یاد شده است. در آخرین سند موجود، مربوط به تاریخ ۱۳۴۶ هـ ق، حدود خانه فتاحی در عبارات «حدی بخانه مرحوم محمد علیخان حدی بخانه ورثه حاجی عبدالمحمد حدی بخانه صفدرعلی حدی بخانه حاجی ابراهیم» آمده است. به جز خانه محمدعلی خان و خانه ورثه حاجی عبدالمحمد که در سطور پیشین، مکان‌یابی شده بود، یکی از دو خانه دیگر، با خانه شماره ۱۷ تطابق دارد که نیازمند بررسی اسناد بیشتر است.

شکل ۹. احتمالاً تنها بخش واجد ارزش میراثی باقی‌مانده از خانه شماره ۱۸ در مرکز تصویر، نما از پشت بام خانه صدیقی، آموداد ۱۴۰۲.

شرعی دوره قاجار از بازه زمانی ۱۲۶۳ تا ۱۳۴۶ هـ ق و دو سند از دوره پهلوی به تاریخ ۱۳۱۸ خورشیدی (۱۳۵۹ هـ ق) و ۱۳۴۳ خورشیدی، به اطلاعات موجود درباره هشت خانه تاریخی افزوده شد. بیشتر اسناد متعلق به خانه‌های مجموعه موسوم به خان بوده و به جز دو مورد (یک سند شرعی و یک سند دوره پهلوی)، متضمن نام محله

نتیجه‌گیری

اسناد شرعی خوراسگان که متعلق به خانه‌های بافت تاریخی محله میان یا وسطی و مجموعه موسوم به خان هستند، اطلاعات ارزشمندی مانند قدمت، مالکیت، کاربری و ساختار معماری این خانه‌ها در اختیار قرار دادند. در پژوهش حاضر با بررسی نه سند

دکتر علی شجاعی اصفهانی، آقای پیام انتخابی و آقای ایمان شکراللهی که امکانات مربوط به تصویربرداری از اسناد شرعی خوراسگان را فراهم کردند، سپاس خود را اعلام می‌دارم. از دوستان عزیزم، الهه نوریان، افشین خسروثانی و صابر سلیمانی، بابت یادآوری نکته‌های مهم درباره متن پژوهش حاضر، ممنونم. در پایان از آقای حسین سعیدیان، آقای علیرضا آرابی، آقای اکبر ربی و آقای اکبر صدری که با اطلاعات ارزشمند خود در مورد خانه‌های مجموعه خان، در به ثمر نشستن این پژوهش یاری کردند، کمال تشکر را دارم.

کتاب‌نامه

احمدی حیدری، ندا، ۱۳۸۲. گزارش خانه سعیدیان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده). آزاد، میترا، محمود ستایش‌مهر و مهدی سلطانی، ۱۳۹۴. «بررسی و نقد احیای خانه تاریخی سید رسول حسینی مجموعه عمارت خان خوراسگان با تأکید بر هویت تاریخی آن»، دوفصلنامه علمی-تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، سال ۳، شماره ۵: ۹۹-۱۱۶.

آزادمنش، محمد و سمیرا حیدری، ۱۳۸۶. حریم خانه‌های باقرخان خوراسگان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).

برهانی رارانی، علی و علی شجاعی اصفهانی، ۱۴۰۲. «بررسی باستان‌شناسی منظر فرهنگی خوراسگان اصفهان در راستای بازشناسی محله فراموش‌شده میان یا وسطی از دوره صفوی تا عصر حاضر»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۱۳، شماره ۳۸: ۲۹۶-۲۶۷.

برهانی رارانی، علی و الهه نوریان، ۱۴۰۰. «تأثیر مدیریت منابع آب بر تغییر جغرافیای اداری خوراسگان اصفهان از دوره صفوی تا عصر حاضر»، دوفصلنامه موزه ملی ایران، سال ۲، شماره ۲، پیاپی ۳: ۱۹۸-۱۸۳.

پدرام، بهنام و آزاده حریری، ۱۳۹۵. «خانه‌های تاریخی با نقشی فراتر از مسکن در بافت تاریخی اصفهان»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال ۴، شماره ۲، پیاپی ۱۱: ۷۴-۹۱.

تمدن، فرانک، ۱۳۸۹. تهیه طرح ساماندهی و احیای بافت تاریخی شهر خوراسگان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).

جمالیان، اکرم، ۱۳۸۵. پرونده ثبتی خانه رسول حسینی، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).

رضایی، امید، ۱۴۰۰. درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

قاسمی سیچانی، مریم و غلامحسین معماریان، ۱۳۸۹. «گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان»، هویت شهر، سال ۵، شماره ۷: ۸۷-۹۴.

مهدوی، مصلح الدین و اصغر منتظرالقائم، ۱۳۸۴. «باقرشاه خوراسگانی»، خورشید جی، به کوشش رسول جعفریان، اصفهان: شورای اسلامی شهر خوراسگان و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران: ۴۰۰-۳۶۵.

میان یا وسطی هستند. این اسناد روشن کرد که برخلاف گمان‌های پیشین، «آقا فتحعلی»، در اوایل دوره قاجار، ساخت خانه خان را آغاز و جانشینانش به تکمیل و توسعه آن پرداختند. خانه‌های تاریخی فتّاحی و سعیدیان، که تاریخ ساختشان به پیش از خانه خان بازمی‌گردد، به ترتیب اندرونی و دیوانخانه قدیم نام داشتند و متعلق به شخصی به نام «آقا عابد» بودند. خانه فتّاحی همچنین مشهور به خانه «قدیر» بود و احتمالاً شهرت خود را از نام «آقا قدیر»، از خان‌ها و کدخدایان خوراسگان در سده ۱۲ هـ ق، برگرفته بود. با توجه به قدمت خانه‌ها و مصاحبه با بازماندگان و ساکنان آن‌ها، احتمالاً آقا فتحعلی به عنوان خان و کدخدای خوراسگان، در خانه فتّاحی سکونت داشته و در خانه سعیدیان به امور اداری خود می‌پرداخته است. این اسناد نشان داد که پس از فوت آقا فتحعلی، سه خانه خان، فتّاحی و سعیدیان، به ترتیب محل سکونت سه فرزندش آقا محمدجعفر، آقا عبدالباقی و آقا لطفعلی بوده و بازماندگان این سه شخص تا سال‌های اخیر در این خانه‌ها سکونت داشته و دارند. در مورد خانه عطایی و ربی نیز مشخص شد که اندرونی خانه خان خوراسگان بوده که در سال‌های پیشین از خانه اصلی جدا شده است. اما اسناد، جدای از چهار خانه یادشده که در گزارش‌های میراثی مشخص شده بودند، دارای اطلاعات ارزشمندی از چهار خانه ناشناخته دیگر مجموعه بودند. خانه شماره ۱۳ که موسوم به «خانه لرها» بود و اخیراً تخریب شد، هنوز هم نمایانگر تزیینات ارزشمند معماری است. خانه شماره ۱۴، احتمالاً محل سکونت «حاجی شاهقلی» بود که به عنوان خان خوراسگان در سال ۱۱۰۰ هـ ق نام برده شده است. خانه شماره ۱۷، به خانه «عمو ناطق» شهرت داشت و با توجه به قید واژه «عمو»، احتمالاً متعلق به وابستگان ساکنان و مالکان خانه‌های مجاور بوده است. خانه شماره ۱۸ نیز که به ورثه «حاجی کثیر» تعلق داشته، احتمالاً به «آقا کثیر» از خان‌ها و کدخدایان خوراسگان در سده ۱۲ هـ ق اشاره دارد. بدین ترتیب، با توجه به اسناد شرعی در دسترس، محله میان یا وسطی را می‌توان خان‌نشین خوراسگان از ابتدای سده ۱۲ تا اواسط سده ۱۴ هـ ق به‌شمار آورد که دارای بیشترین خانه‌های فاخر از نظر معماری و تزیینات است.

سپاسگزاری

از آقای مجید طغیانی فر که با اعتماد به نگارنده، اسناد خانوادگی خود را در اختیار قرار داده و همواره با اطلاعات و تشویق‌های خود، مسیر پژوهش را هموار کردند، بی‌نهایت سپاسگزارم. همچنین از

میرزا ابوالقاسم با آقا عبدالباقی، ۱۲۸۸ ه.ق؛ صلح‌نامه آقا محمدحسین با آقا محمدهاشم، ۱۲۹۴ ه.ق؛ صلح‌نامه آقا محمدجعفر با آقا محمدهاشم، ۱۲۹۵ ه.ق؛ نکاح‌نامه آقا میرزا عبدالباقی و اقدس خانم، ۱۳۴۶ ه.ق.

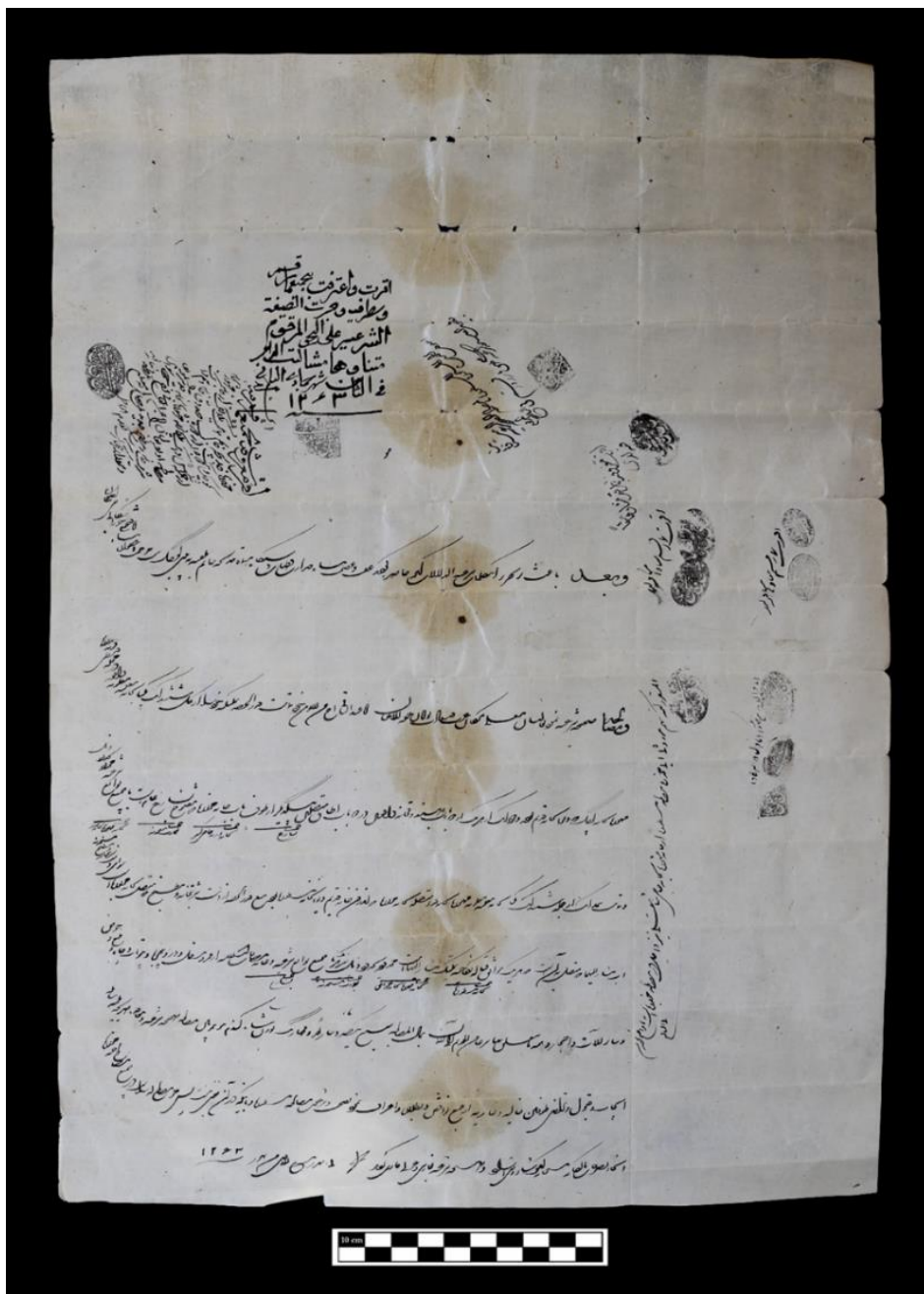
- اسناد مجموعه شخصی خانواده آریبی: نکاح‌نامه میرزا فضل‌الله خان و ملک خانم، ۱۳۳۴ ه.ق.

- اسناد متفرقه: سند «ورقه معامله قطعی غیرمنقول» خانه صدی، ۱۳۱۸ خورشیدی؛ سند «تعیین حدود شهرداری‌های شهرهای مختلف اصفهان»، ۱۳۴۳ خورشیدی، کد ۴۷۳۰۹۸۷، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

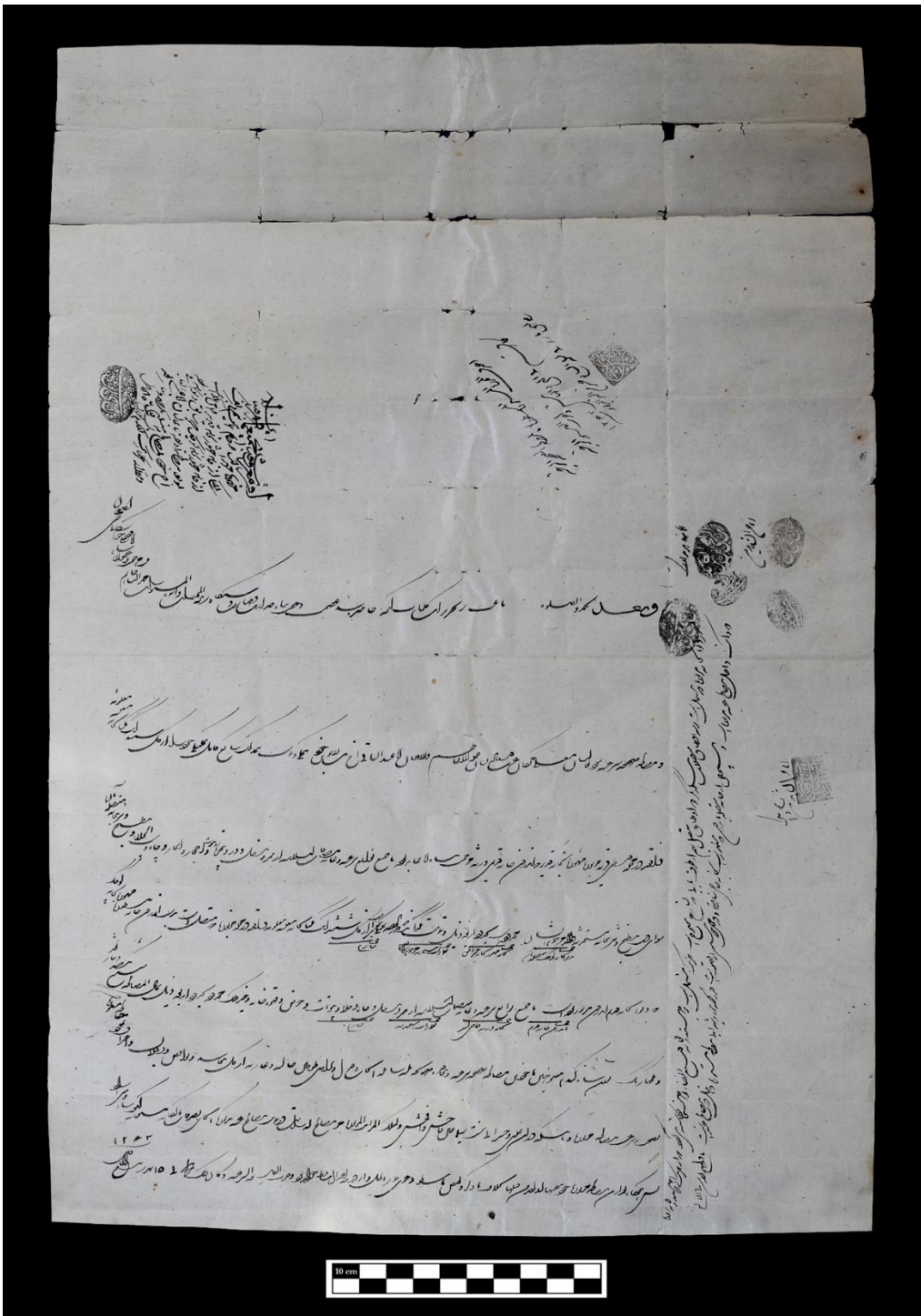
نادری رارانی، نادرقلی، ۱۳۸۷. تاریخ شهر خوراسکان و روستای راران، اصفهان: فرهنگ مردم.

یکتائیان، گلناز و مریم شعبانی، ۱۳۸۴. پرونده ثبتی خانه نادری خوراسکان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).

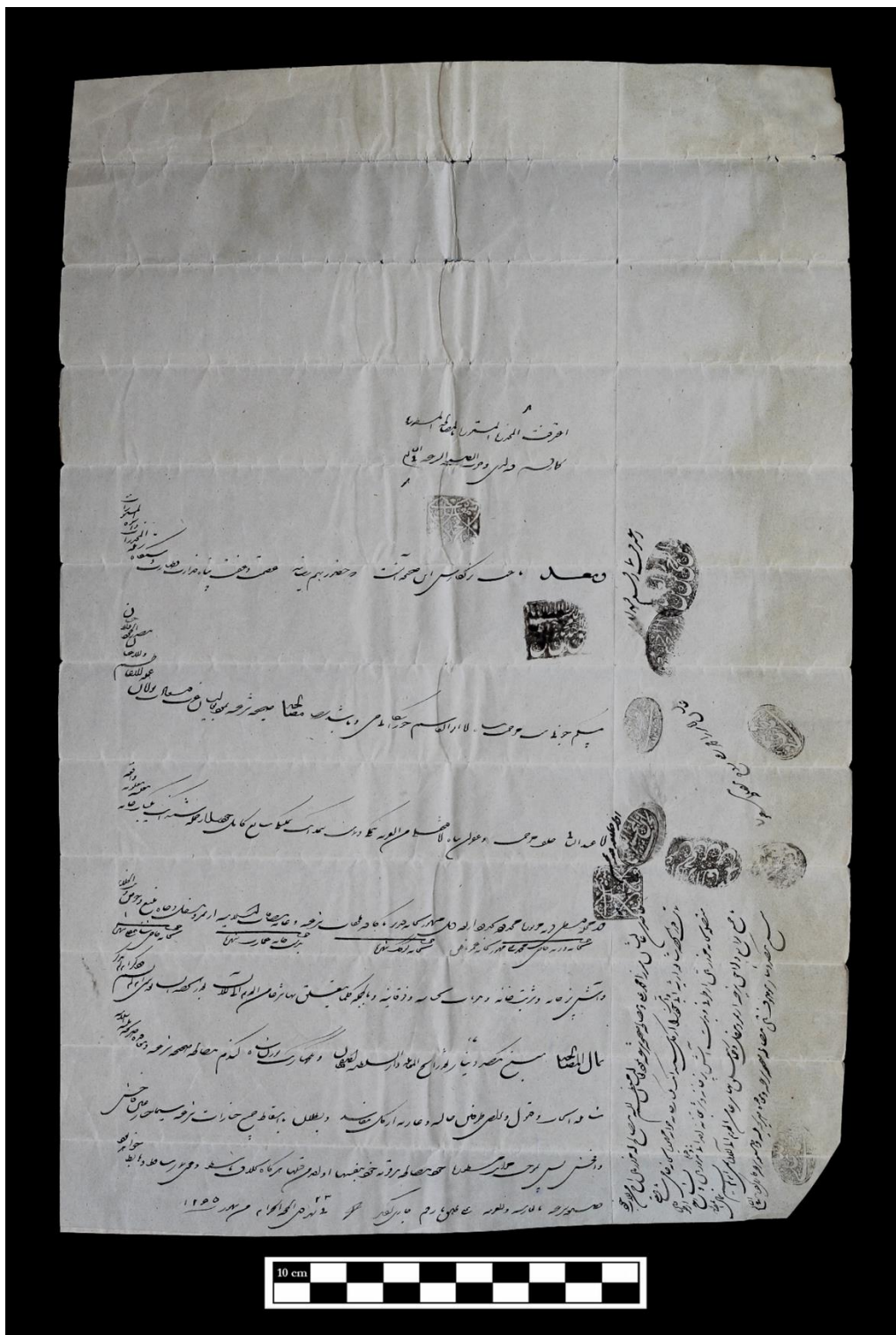
- اسناد مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی‌فر: صلح‌نامه خدیجه خانم با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۳ ه.ق؛ صلح‌نامه مهرالنساء خانم با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۳ ه.ق؛ صلح‌نامه بیگم جان با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۵ ه.ق؛ صلح‌نامه زوجه میرزا محمدعلی با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۵ ه.ق؛ صلح‌نامه آقا

شکل ۱۰. تصویر روی صلح‌نامه خدیجه خانم با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۳ ه.ق (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی‌فر).

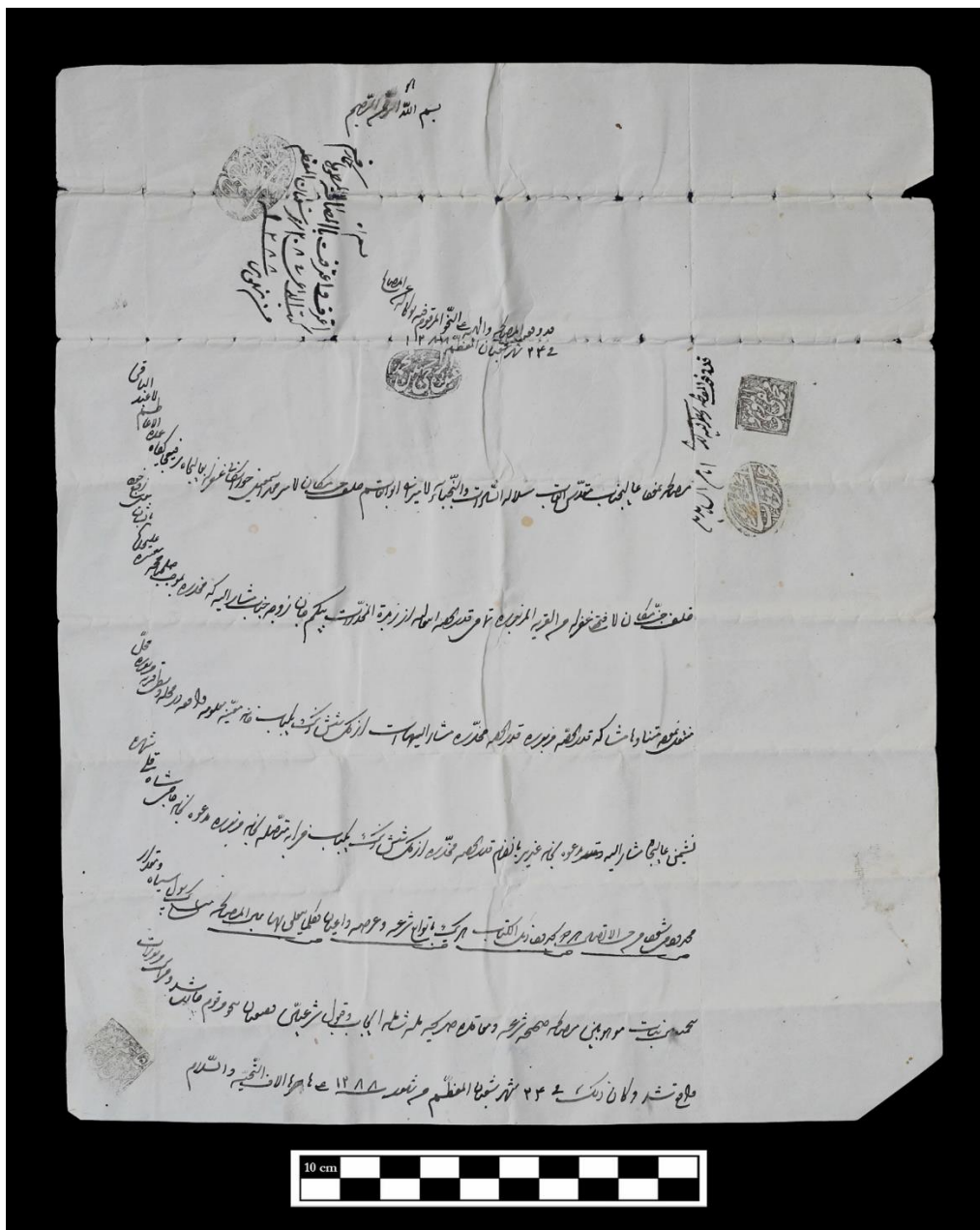
شکل ۱۱: تصویر روی صلح‌نامه مه‌النساء خانم با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۳ ه.ق. (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی فر).

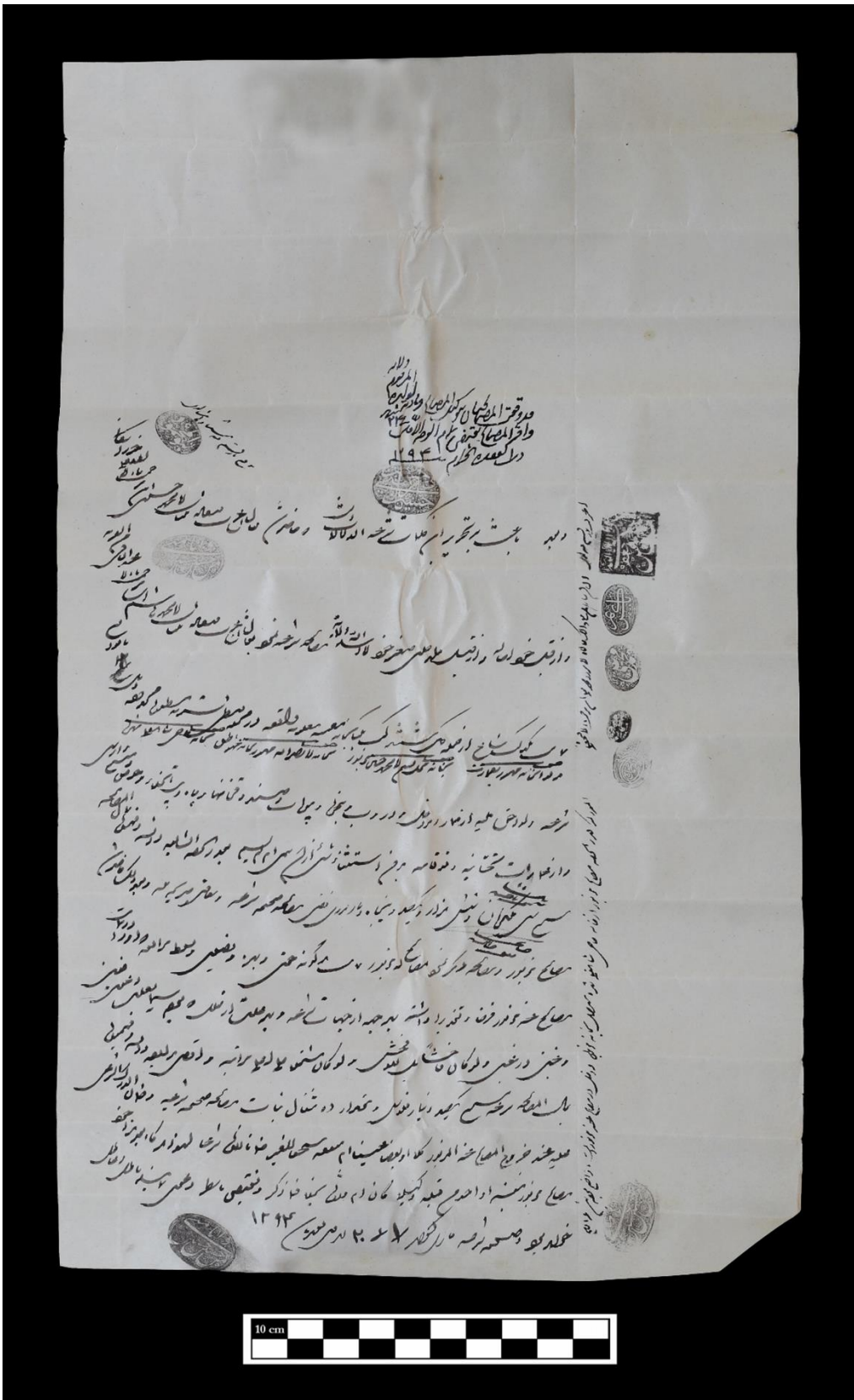
شکل ۱۲. تصویر روی صلح نامہ بیگم جان با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۵ هجری قمری (مجموعه شخصی خانواده فتحی و طیبانی فر).

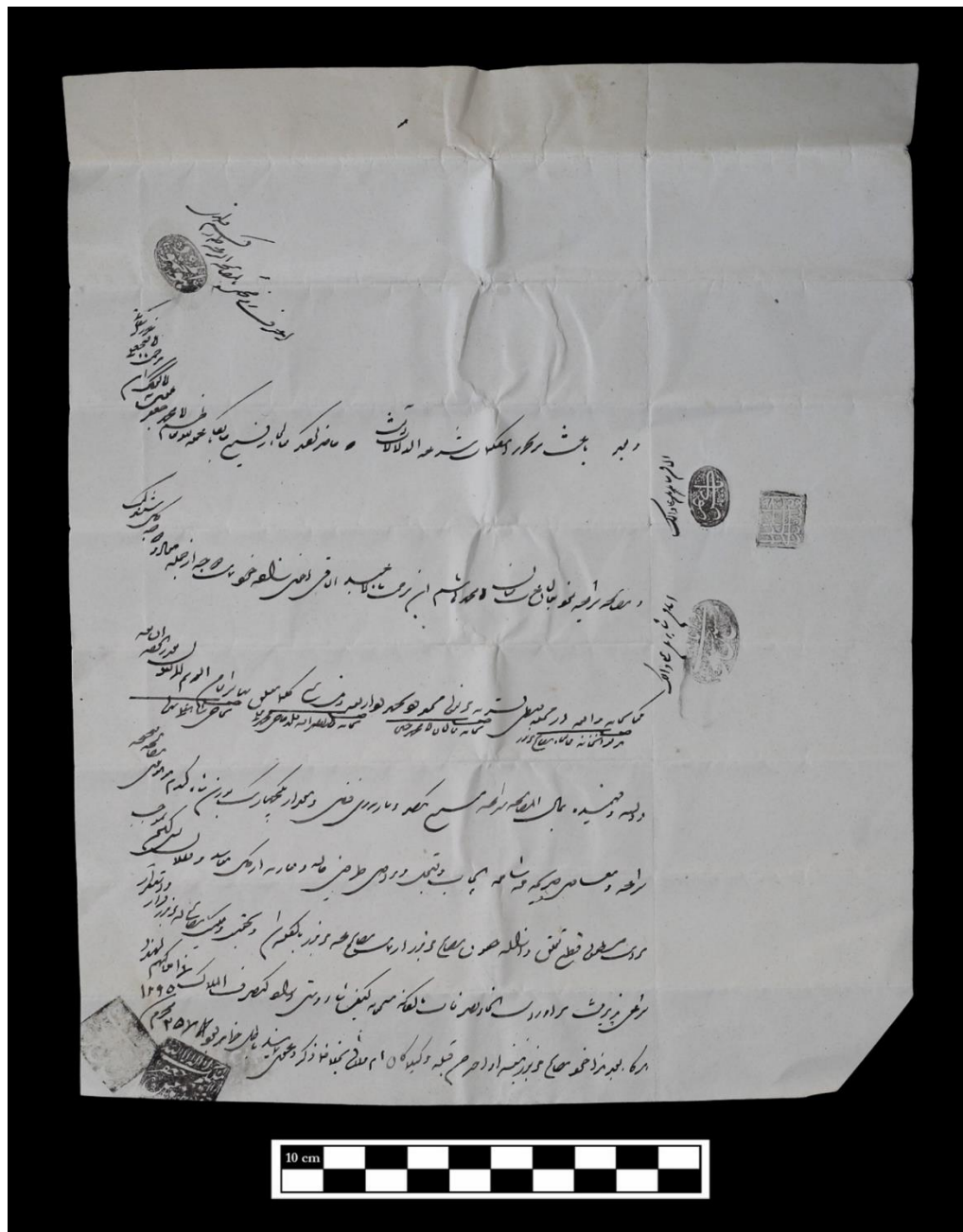
شکل ۱۳. تصویر رو و پشت صلح‌نامه زوجه میرزا محمدعلی با آقا عبدالباقی، ۱۲۶۵ ه.ق. (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی فر).

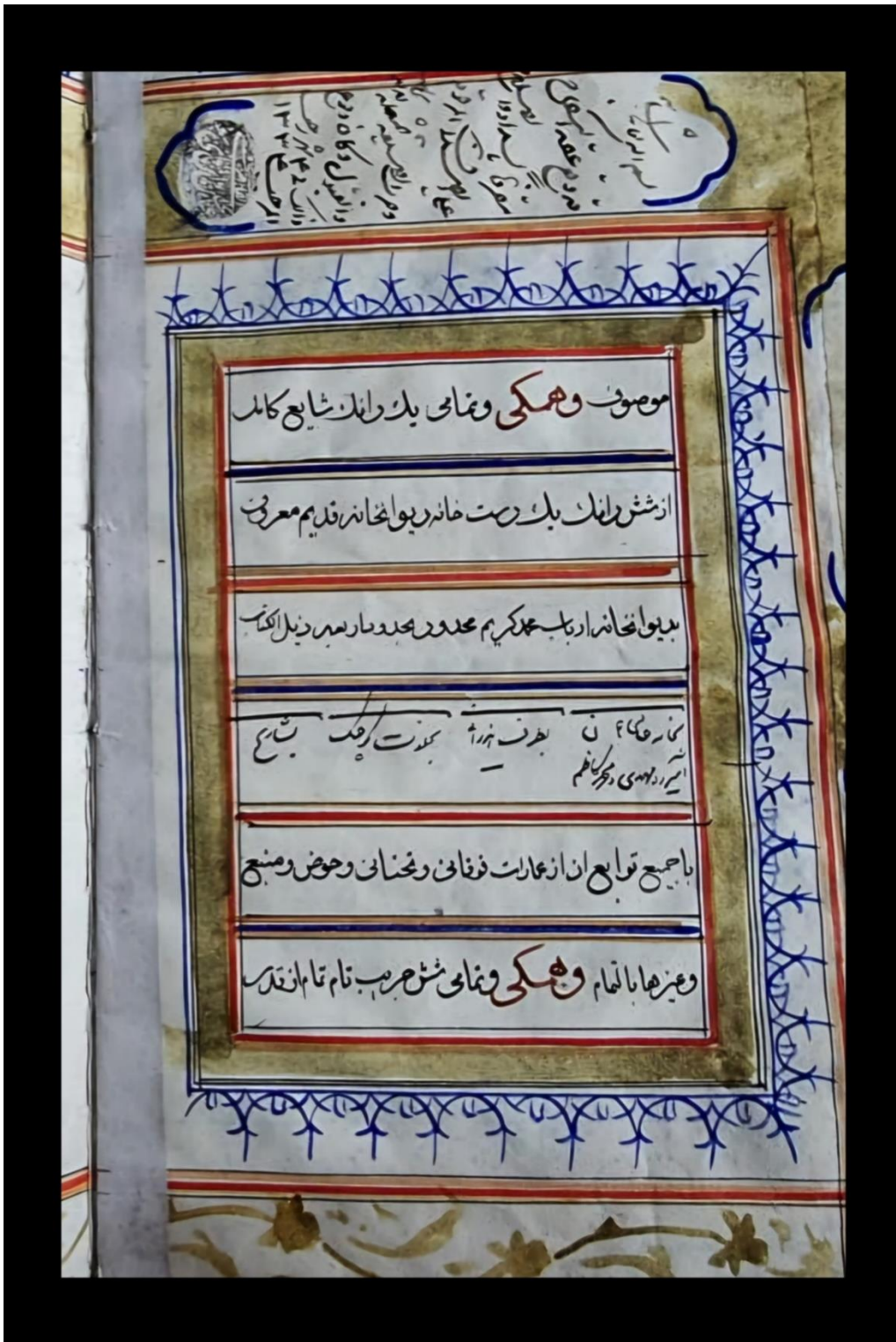
شکل ۱۴. تصویر روی صلحنامه آقا میرزا ابوالقاسم با آقا عبدالباقی، ۱۲۸۸ هـ ق (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی فر).

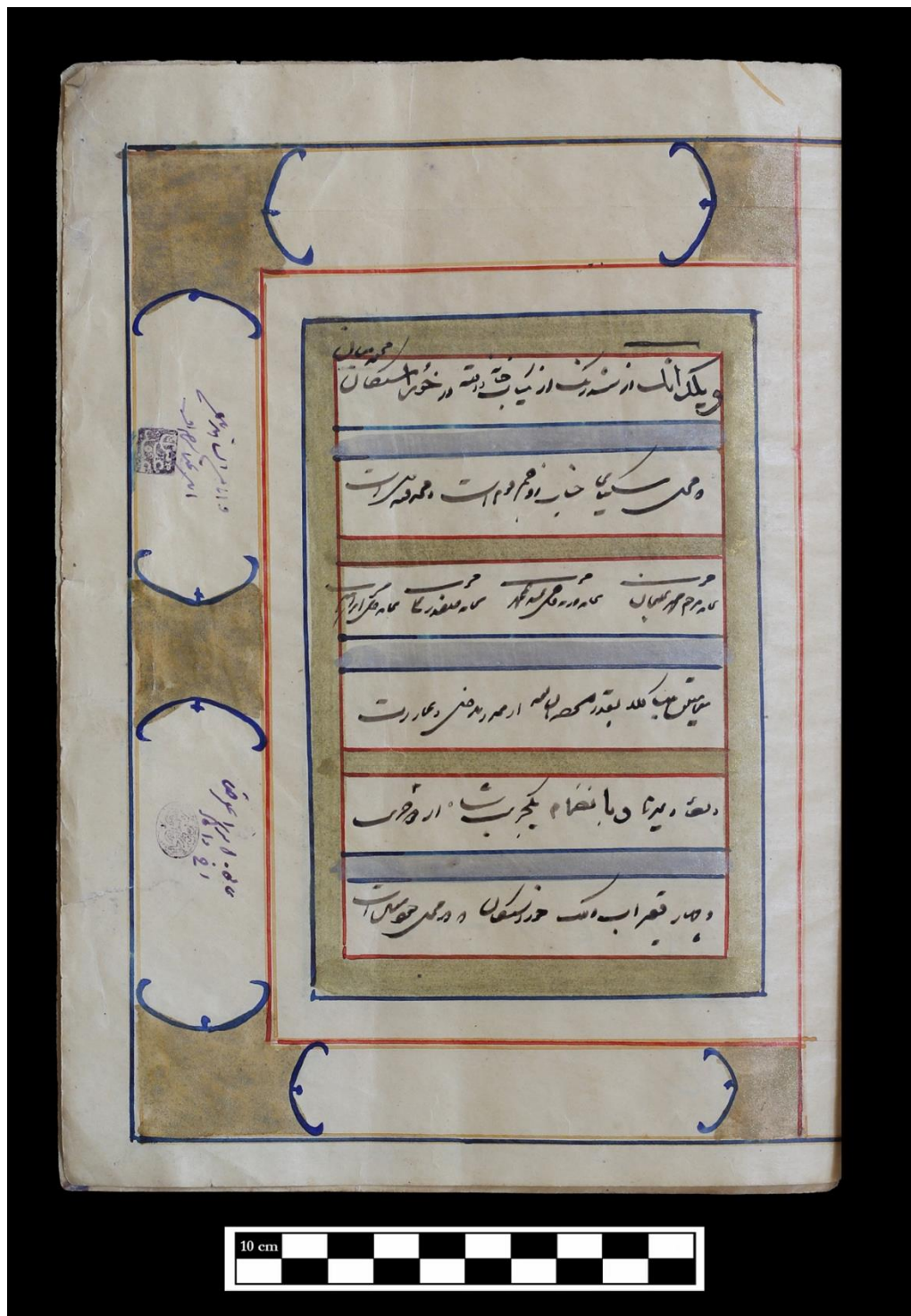
شکل ۱۵. تصویر روی صلحنامه آقا محمدحسین با آقا محمدهاشم، ۱۲۹۳ ه. ق. (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی فر).

شکل ۱۶. تصویر روی صلح نامه آقا محمدجعفر با آقا محمدهاشم، ۱۲۹۵ ه. ق. (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی فر).

شکل ۱۷. تصویر یکی از صفحه‌های نکاح‌نامه میرزا فضل‌الله خان و ملک خانم؛ متضمن نام خانه‌ها و فضاهاى مجموعه خان خوراسگان، ۱۳۳۴ هـ ق (مجموعه شخصی خانواده آرایى).

شکل ۱۸. تصویر یکی از صفحه‌های نکاح‌نامه آقا میرزا عبدالباقی و اقدس خانم، متضمن نام خانه‌های مجموعه خان خوراسگان، ۱۳۴۶ هـ ق (مجموعه شخصی خانواده فتاحی و طغیانی فر).